

بررسی تفسیرهای تک نگاری

کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

بی گمان، کتابخانه آستان قدس رضوی، دریای بیکرانی است و بخش کتابهای خطی آن، گنجینه‌ای خاموش و بس ارزشمند که هزاران نسخه خطی نفیس را در خود جای داده است. در این گنجینه عظیم، تفسیرهای قرآن و همچنین تفسیرهای تک نگاری بسیاری به چشم می‌خورد.

در قسمتهای پیشین این گزارش، تفسیرهای چاپی تک نگاری بسیاری شناسانده شد و اینک در آخرین بخش، به معرفی مهم‌ترین تفاسیر تک نگاری خطی موجود در این مرکز می‌پردازیم، به امید این که شاهد زدایش غبار فراموشی از چهره این گوهرهای گران ارج باشیم.

یادآوری: این فهرست تنها به یادکرد گزیده‌ای از این مجموعه که به چاپ نرسیده و ناشناخته مانده است می‌پردازد. همچنین تفسیرهایی که به شناسایی آن می‌پردازیم در دو بخش تفسیر سوره‌ها و تفسیر آیه‌ها قرار می‌گیرد:

الف. تفسیر سوره‌ها

۱. انوار الایحه فی اسرار الفاتحه

۱۲۱۱

عربی

نگاشته ابوالمعالی ناصرالدین محمد بن عبدالدائم بن محمد بن سلامه بن میلق شاذلی مصری شافعی (۷۹۷ - ۷۳۱) در تفسیر سوره مبارکه فاتحه به زبان عربی.

نسخه مورد بحث، با خط نسخ ۱۵ سطری توسط محمد ابوالفضل خطیب طوخی شافعی در تاریخ رمضان ۹۱۱ در ۱۴۶ برگ تحریر یافته و عناوین آن با خط سرخ نوشته شده است. این نسخه از سوی ابن خاتون در سال ۱۰۶۷ وقف کتابخانه آستان قدس رضوی گردیده است.

آغاز: «بسم اللهم صل علی خیر خلقه ...»

پایان: «واعد علینا من برکاتهم فی الدین و الدنیا و الآخرة. فالحمد لله رب العالمین کان الفراق من تعلیق هذا الكتاب المبارك المسّمی بالانوار الایحه من کلمات الفاتحه لابن میلق ... و لمن نظر فیه و دعا له بالمغفرة و الرّحمه.»

شخصیت مفسر

وی، از خطبا و شعرای اهل ذوق و سرآمد اهل زمان خود بوده است و مدتی نیز به شغل قضاوت مشغول بوده، ولی پس از کناره‌گیری از این کار، مورد اهانت واقع شده است. در شذرات الذّهب (۳/۵۲۰) او را شاگرد احمد الحکمی و در منهل الصافی (۳/۱۷۳) از شاگردان ابن نعیم و احمد بن کشتغندی دانسته‌اند. این تفسیر، در بردارنده نکته‌های دقیق از نظر معانی لغات و بحثهای بلاغی و ادبی است.

سبک نگارش: مفسر پس از مقدمه‌ای در فضیلت تفسیر قرآن کریم، چند فصل ترتیب داده و هر فصل را مقدمه برای فصل بعدی قرار داده است. همچنین در هر یک از فصلهای یادشده، روایاتی از صحابه و تابعین یاد کرده و به اقوال مفسران و کتابهای تفسیری، توجه داده است. روایات وارده در مورد بحث را با آیات قرآن و یا با روایات معتبر گردیده، نقد کرده و گاه مباحث کلامی را نیز آورده است.

۲. تفسیر فاتحه الكتاب

۱۲۹۲۹

فارسی

اثری است در تفسیر سوره مبارکه «فاتحه»، به زبان فارسی. اسم مؤلف و زمان نگارش این تفسیر، به خوبی معلوم نیست، ولی از مطالعه متن تفسیر به دست می‌آید که زمان نگارش آن پس از تفسیر کبیر فخر رازی و برخی از تفاسیر دیگر است، زیرا در آن از تفسیر کبیر، تفسیر جواهر، مفتاح الجنه و ... نقل قول شده است.

این تفسیر، در سال ۱۲۲۷ هـ. ق توسط محمدمهدی هاشمی سمنانی به ضمیمه دو رساله دیگر در ۱۲۳ برگ، با خط نستعلیق ۱۴ سطری تحریر شده است.

از مطالب کتاب پیداست که مفسر، مردی ادیب و عارف بوده و در علم افلاک و نجوم نیز تبخر کامل داشته است. وی شیعه و شیفته مکتب اهل بیت بوده، چنانکه از جای جای کتاب وی پیداست. وی در بیان آثار استعاذه می‌نویسد:

«... و به جهت استعاذه او [پیامبر] بود که ذریه طاهره او را از ائمه معصومین گردانید و در حق آنان

فرمود: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَجْبَتَهُ وَمِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا

تَبْدِيلًا احزاب / ۲۳

وی روایات زیادی از ائمه معصومین (ع) از طریق علمای شیعه نقل می‌کند.

سبک نگارش: این تفسیر، به زبان فارسی روان و درخور فهم نوشته شده است. مفسر، نخست یک آیه را می‌آورد و آن گاه کلمات آیه را از نگاه لغوی بررسی می‌کند و سپس مباحث ادبی را پی می‌گیرد. اقوال مفسران را به بوتۀ بررسی می‌نهد و روایات را نیز مورد استفاده قرار می‌دهد و تأویلات عرفانی را نیز یادآور می‌شود.

اشعار عرفانی زیادی می‌آورد و نشانه‌ای بر این که اشعار یادشده از چه کسی است، در کلام وی وجود ندارد که به احتمال نزدیک به یقین، سروده‌های خود اوست.

وی پیش از پرداختن به اصل تفسیر، مقدمه‌ای دارد که در آن از وجه نام‌گذاری سوره فاتحه، اسامی سوره، فضیلت تلاوت سوره، محتوای سوره و عظمت آن سخن گفته است.

به قسمتی از بحث تفسیری وی نظری می‌افکنیم:

«اعوذ بالله من الشيطان الرجيم، یعنی پناه می‌گیرم به معبود یکتا و خداوند بی‌همتا و می‌گریزم و التجاء می‌نمایم به او که پناه نیازمندان و ملجأ ضعیفان و بی‌کسان است، از شر وسوسه شیطان گمراه از فرمان عزت، یا ناامید از رحمت، که رانده شده از روضه‌های جنت، به تیر لعنت، یا رمیده گشته از طبقات آسمان، به واسطه شهاب درخشان، در وقت استماع کلام فرشتگان. استعاده، در لغت به معنی استجاره، یعنی پناه گرفتن و شیطان عبارت از هر متمدنی از انس و دواب و جان و اشتقاق او یا از «شطون» گرفته‌اند که به معنی بعد است. چنانکه عرب گوید: شطنت الدار، ای بعدت ... و یا از «شیط» دانسته‌اند که عبارت از طغیان است:

از این دشمن مشو غافل که ناگاه
 به دامش افتی و بدنام گردی
 کمین بگشوده آید بر سر راه
 چه بدنامی که دشمن کام گردی»

۳. تفسیر سوره فاتحه

۱۶۹۴۹

عربی و فارسی

نگاشته شیخ خضر بن اسماعیل اشرفی مازندرانی (م: ۱۳۳۶) به زبان عربی و فارسی، سال نگارش ۱۳۰۰. این کتاب بخشی از مجموعه، دربردارنده رساله‌های زیر است:

۱. تفسیر سوره الفاتحه

۲. تقریرات فقهی

۳. مدارک الاصول، تقریرات اصولی

۴. ترجمه الشافی علم الهدی

مجموعه یادشده، توسط خود مؤلف، در ۲۹۰ برگ، با خط نسخ ناخوانا، تحریر شده است. تفسیر سوره فاتحه که در قسمت اول کتاب واقع شده، ۱۹۰ برگ آن را به خود اختصاص داده است.

شخصیت مفسر

شیخ خضر اشرفی، مردی دانشمند و نویسنده‌ای چیره‌دست بوده و در فقه و اصول، تبحر کامل داشته است.

تفسیر وی، با آن که تفسیر است، یک کتاب فقهی استدلالی نیز به شمار می‌آید. وی بر دیدگاههای فقه‌های شیعه و اهل سنت، تسلط داشته و آرای همه فقه‌های معروف را با برهان و دلیل یاد کرده است.

سبک نگارش: مفسر، نخست یک آیه از سوره مورد بحث را عنوان می‌کند، سپس به توضیح لغوی کلمات و در صورت لزوم، از نگاه اشتقاق صرفی نیز، به ریشه‌یابی آنها می‌پردازد و آن گاه مسائل نحوی را بررسی می‌کند. پرداختن وی به مباحث لغوی و ادبی، گزیده و به اندازه لزوم است. همچنین آراء قراء مشهور و وجوه اختلاف در قراءت را ذکر می‌کند و قراءت موردنظر خویش را با دلیل برمی‌گزیند.

اقوال مفسران سلف چون صحابه و تابعین را نیز در تفسیر خود آورده است. همچنین مسائل فقهی را به اندازه درخور توجهی مطرح ساخته و در بحث فقهی و یادآوری آرای فقها، از ذکر منابع غفلت نورزیده است و از اصول فقه، در استنباط حکم فقهی فراوان بهره می‌برد.

۴. تفسیر سوره یوسف

۱۵۱۲۶

فارسی

نگاشته محمدحسین بن احمد کاتب یزدی، به زبان فارسی.

کتاب یادشده، در ۱۲۶۸ هـ. ق توسط کاتبی به نام عباس بن احمد، در ۸۰ برگ، با خط نستعلیق ۱۴ سطری، تحریر شده و گویا تألیف آن، نزدیک به زمان کتابت بوده است.

سبک نگارش:

۱. این کتاب بر یک مقدمه و ۱۲ فصل و یک خاتمه مترتب شده است.
۲. در آن، به اصل سوره و آیات توجه نشده است، بلکه تنها داستان حضرت یوسف (ع) از دیدگاه احادیث و روایات، موردنظر مؤلف بوده و حتی آیات سوره را هم یاد نکرده است.
۳. مؤلف، تنها به جمع‌آوری روایات گوناگون پرداخته و به ذکر سند و بررسی درستی و نادرستی آن، نقد و تحلیل روایات، کم‌ترین توجهی نکرده و بسیاری از روایات را که آورده است سست و بی‌پایه می‌نماید.
۴. هیچ‌گونه بحث تفسیری دیگری، چون: ذکر دیدگاههای مفسران، بررسی مباحث ادبی، لغوی و ... در این کتاب وجود ندارد.
۵. در جای جای کتاب و به مناسبتهای گوناگون، ذکر مرثیه امام حسین (ع) صورت گرفته است.
۶. مؤلف، تبخّر ویژه‌ای در زمینه‌های تفسیر و ادب و ... نشان نداده، ولی در گردآوری روایات تلاش بسیاری داشته است.

۵. تفسیر سوره یوسف

۱۶۱۲۹

فارسی

نگاشته مظفر حسین کوینانی کرمانی در تفسیر سوره مبارکه یوسف، به زبان فارسی.

تفسیر یادشده، در ۱۶۱ برگ، با خط نستعلیق در قرن دوازدهم هجری قمری، توسط کاتب ناشناس تحریر شده است.

تاریخ نگارش آن معلوم نیست و صدر و ذیل تفسیر ناقص و باقی مانده نیز تا اندازه‌ای ناخواناست.

شخصیت مفسر

مفسر، شیعه مذهب بوده و گفته‌ها و دیدگاههای مفسران اهل سنت را نیز به شرح بیان می‌کند و نیز در فن تفسیرنگاری به سبک کهن چیره دست می‌نماید.

سبک نگارش:

۱. نخست یک آیه از سوره مورد بحث را با ترجمه فارسی آزاد آورده است.
۲. در صورت لزوم به بررسی مطالب لغوی و ادبی نیز همّت گماشته است، ولی پرداختن به این مباحث کلیت ندارد.
۳. گفته‌های مفسران را فراوان یاد می‌کند، ولی به تحلیل و نقد آراء نپرداخته و یا کم‌تر توجه کرده و در بسیاری موارد از ذکر منابع خودداری ورزیده است.
۴. در مواردی به تأویلهای عرفانی و گاهی به تحلیل‌های عقلی روی آورده است.
۵. در بعضی موارد، دیدگاه خود را با ذکر دلیل عقلی برمی‌گزیند.
وی در تفسیر آیه ۴ سوره یوسف چنین می‌نویسد:
«يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا» یادکن گفتن او را که [گفت:] ای پدر بزرگوار، به درستی که در خواب دیدم یازده ستاره و آفتاب و ماه که مرا به سجده، تحیت کردند.
در حین رؤیا، سن مبارکش به دوازده سالگی رسیده بود. بعضی از مفسرین، تأویل کرده‌اند کواکب را به اخوان آن حضرت، به اعتبار توافق عده‌ای؛ زیرا که ایشان یازده نفر بودند و اقتباس انوار از لمعان ضمیر منیر ایشان، مثل استضاء نور است از کواکب و آفتاب و ماه، والدین آن جناب است.
برخی برآنند که ماه، کنایه از ... است. چه مادرش راحیل، در نفاس ابن یامین وفات یافته بود.
و به عقیده بعضی کواکب به حقیقت ظاهری خود، باقی است و تخصیص بعد از تعمیم، به اعتبار اشرفیت آفتاب و ماه است از سایر نجوم ...
و احتمال دارد که او، به معنای مع باشد؛ یعنی کواکب را با آفتاب و ماه دیدم ... احتمال دارد که از جمله مستأنفه باشد، مشتمل بر سؤال پدر که ای فرزند سعادت‌مند، کواکب را بر چه صفت دیدی؟ ...»

۶. انیس المریدین و شمس المجالس

۱۶۴۷۷

فارسی

تفسیری است از مفسر نامعلوم بر سوره مبارکه یوسف، به زبان فارسی که در تاریخ ۱۲۵۶ هـ. ق توسط کاتبی به نام مرتضی قلی بن محمد علی در ۴۸ برگ در قطع رحلی، تحریر شده است.

این تفسیر، به ضمیمه چند رساله دیگر به شرح زیر است:

۱. رسائل خواجه عبدالله انصاری مثل کنز السالکین و غیره

۲. جامع الستین للطائف البساتین در تفسیر سوره مبارکه یوسف از احمد بن محمد بن زید طوسی. جمله‌های بسیاری از جای جای کتاب حذف شده است که اگر درست می‌بود چه بسا شناسایی نویسنده امکان می‌داشت.

نویسنده کتاب

برخی بر این باورند که نویسنده کتاب، خواجه عبدالله انصاری است و جمله «قال الشیخ» از کاتب است. دو نشانه دیگر نیز این باور را تقویت می‌کند: نشانه نخست: پس از این تفسیر، رسایل دیگری نیز از خواجه عبدالله انصاری از قبیل: کنزالسالکین و دیگری رسالات وی در رابطه با مناجات نیز، تحریر شده است. نشانه دوم: جمله‌هایی که در مقدمه تفسیر آمده است:

«سبب تألیف این نسخه شریفه آن بود ... همدم و همنشینان درخواست کردند که از برای ما تألیفی بنا کن که ما را مصاحبی باشد هم در ... عبارت و الفاظ و هم تفسیر باشد و هم تأویل و هم قصص و اخبار پیشینیان و از هر نوع ... و در تلاوت و قرائت عبارت آن ملال نیفزاید، بلکه ... چون درخواست ایشان، صحت قبول یافت بعد از تأمل بسیار آنچه مدعای ایشان بود، حاصل ... و بوستانی که در او همه میوه باشد قصه یوسف پیغمبر (ع) یافتم ... و این تصنیف را «انیس المریدین و شمس المجالس» نام نهادم.»

از شیوه تقریر و نیز از این که اهل مرید و مجلس بوده و قدرت بر تأویل و تفسیر داشته، احتمال داده می‌شود که مفسر خواجه عبدالله انصاری بوده است. ولی به نظر نگارنده تفسیر یادشده، اثر پیر هرات نیست، زیرا گرچه کتاب یادشده، روان و ادیبانه است، ولی در پایه‌ای نیست که به قلم پیر هرات برسد. گذشته از این، تأویلات عرفانی در آن دیده نمی‌شود و داستانهای افسانه‌ای که بیش‌تر اسرائیلی می‌نماید، در آن فراوان به چشم می‌خورد.

سبک نگارش: مفسر، در نگارش تفسیر، توجهی به مطالب ادبی، لغوی، یا گفته‌های مفسران و ... نکرده، بلکه تنها داستان حضرت یوسف را براساس روایاتی که منبع برای آنها ذکر نکرده، با بسط و تفصیلی خاص، به رشته تحریر درآورده است. گرچه سبک بیان وی شیرین و دلنشین است، وی جز آن قسمتهایی از داستان که ترجمه آیات است و یا با آیات هماهنگی دارد، بیشتر اجزای داستان، افسانه و خرافه به نظر می‌رسد. در این تفسیر، از مسلک عرفا، سخن به میان نیامده و تأویلات عرفانی برای آیات، ذکر نشده و در جهت فهم آیات از نگاه تفسیری، تحلیلی صورت نگرفته است.

۷. کشف الارواح - در تفسیر سوره یوسف

نگاشته جمال الدین احمد پیرجمالی اردستانی (م: ۸۷۹ هـ. ق) در تفسیر سوره مبارکه یوسف، به زبان فارسی و تأویل عرفانی.

این کتاب در قرن نهم هجری قمری توسط کاتب نامعلوم، در ۱۲۴ برگ با خط نستعلیق ۱۲ سطری تحریر شده است.

شخصیت مفسر

مفسر، مردی عارف، ادیب، شاعر، محدث و حافظ قرآن کریم و دارای نوشته‌های بسیار در شعر و عرفان بوده است و کتاب وی، گذشته از این که تفسیر سوره‌ای از قرآن کریم است، با پندهای عرفانی و اندرزهای روحبخش مفسر، همراه است.

سبک نگارش: مفسر، نخست یک یا چند آیه از سوره مورد بحث را یاد می‌کند. آن گاه ترجمه فارسی آن را با بیان روان می‌آورد و بعد در مواردی، آیاتی چند از قرآن کریم که مرتبط با آیه مورد بحث باشد، یادآور می‌شود و روایات نبوی را با نقل منبع آن نیز متعرض می‌شود و در مواردی هم نوشته خود را به پندهای عرفانی زینت می‌بخشد.

گاهی نیز اشعاری بلند از سروده‌های خویش را که ناظر بر آیه و یا توضیح دهنده مفهوم و معنی آیه باشد، در طی چند صفحه می‌آورد و گاهی اشعاری بلند به تناسب آیات دیگر، که به عنوان مفسر آیه مورد بحث ذکر شده‌اند، آورده است.

نمونه‌ای از متن کتاب:

«لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِّأُولِي الْأَلْبَابِ» (یوسف / ۱۱۱)

ترجمه: به درستی که در حکایت‌های ایشان پندی است از برای خداوند عقل. نیست قرآن سخنی بر بسته، بلکه تصدیق آن کتابهایی می‌کند که پیش از او فرود آمدند و تفصیل همه چیزی است و راهنما و رحمتی است گروهی را که ایمان بیاورند.

ای عزیز! یعنی که حق تعالی چه مبالغه می‌فرماید در گرویدن برای حق؟

تفسیر قرآن این است که شنیدی، گوش به نظم دار تا بدانی که مشتاقان را هیچ حاجتی به امر و نهی نیست.

چنین فرمود حق آیات و برهان	نبودی آگه از اخوان یوسف
همه راز دل است و خوی خوبان	که می‌کردند با ما مکر و تقدیر
در این قصه مجو غیر از اشارت	که هست این قصه بی‌شک سر و پنهان
بیان کشف ارواح است این راز	حدیث عاشقان بی‌دل و جان
فرستادم یقین وحی جهان سوز	که این بحر رموز است و کنایات

که می‌کشند آن تخم تأسف
نمی‌دیدند روی خوب تقدیر»

به گوش دل شنو این راز دمساز
بسویت ای حبیب عالم افروز

۸. تفسیر سوره هل ائی (یا تفسیر قطب شاهی)

۱۲۵۷

فارسی

نگاشته معزالدین اردستانی محمدبن ظهیرالدین میر میران الحسینی از علمای قرن یازدهم هجری. این تفسیر، به دستور شخی محمدبن خاتون به اسم سلطان دکن عبدالله قطب شاه (۱۰۲۰ - ۱۰۸۳) به زبان فارسی نگارش یافته و خود مفسر آن را تفسیر قطب شاهی نامیده است. نسخه یادشده، به خط نستعلیق ۱۷ سطری در ۴۳ برگ تحریر یافته است. آقابزرگ در الذریعه احتمال داده است که کاتب آن خود مؤلف باشد. عناوین آیات به «شنگرف» نوشته شده است و اوراق جدول شده و به زر، تحریردار و لاجورد و دارای یک سرلوحه مذهب به شکل نیم ترنج است و در سنه ۱۰۶۷ هـ. ق توسط ابن خاتون وقف کتابخانه آستان قدس رضوی گردیده است. آغاز: «سپاس مکرمت اساس معرفت اقتباس و ستایش بیرون از حیطه حصر و دایره قیاس، که سخنوران موزون طبع کامل عیار ...»

پایان: «بارالهی به حق سیدابرار و عترت اطهار او ... ما را در کنف حمایت و ظل حراست خود مصون و محفوظ بدار. تمام شد سوره فصاحت و بلاغت نظام ... من الهجره النوبیه علیه و علی آله ألف صلوه و ألف ألف تحیه»

سبک نگارش: مفسر، تفسیر یادشده را با یک دیباچه در سبب نگارش تفسیر، زمان نگارش، تمجید از سلطان زمان خود و فضیلت تفسیر قرآن، آغاز کرده است. وی، تفسیر را با زبان فارسی ساده، روان، غیرمسجع و بی تکلف نوشته است و در هر مقوله‌ای که وارد می‌شود، روایت و دیدگاههای مفسران را می‌آورد.

۹. تفسیر سوره اعلی

۱۲۶۴

عربی

نگاشته شیخ الرئیس بوعلی سینا، به زبان عربی. نسخه مورد بحث، با خط نستعلیق توسط علی‌اکبر طیب البیانی در تاریخ ۱۲۰۵ هـ. ق در ۲۸ برگ تحریر یافته است.

از این تفسیر نسخه دیگری را همین نویسنده در شهر اصفهان، مدرسه علمیه میرزاحسن نوشته که با شماره ۷۰۷۰ ضمیمه ۶۱۶۳ ع در این کتابخانه موجود است.

تفسیر یادشده جزء مجموعه‌ای است دارای شماره ۱۲۶۴ الی ۱۲۷۰ که در این مجموعه، جز این رساله، یازده رساله دیگر به چشم می‌خورد.

موضوع بحث ابن سینا در تفسیر این سوره محورهای زیر است:

الف. اثبات وجود خدا با ذکر سه دلیل

ب. بحث پیرامون نبوت

ج. بحث پیرامون معاد

در پایان تفسیر سوره می‌نویسد:

«واعلم أنه تعالى كما قدر بهذه المطالب الثلاثة، ختم السورة بقوله: «ان هذا ...» والمعنى جميع كتب الله المنزل على أنبيائه ليس المقصود الا تقرير هذه المقدمات الثلاثة و هي معرفة الالهيات اولاً ثم معرفه النبوات ثانياً ثم معرفه المعاد ثالثاً. و اعلم ان الاسرار فى هذه السورة تنبيه على ان الاشتغال بما سوى هذه المطالب الثلاثة عبث ...»

شیخ رئیس در این تفسیر، از روش متداول همه مفسران، پیروی نکرده است و متعرض مباحث ادبی، لغوی و بلاغی نشده و از ذکر روایات تفسیری و گفته‌های مفسران خودداری ورزیده است، بلکه سوره مبارکه موردنظر را با مشرب عرفانی تفسیر کرده و از ذکر مطالب فلسفی و برهانهای حکمی نیز غفلت نکرده است.

۱۰. التنبيه على الاسرار المودعه فى بعض سور القرآن

۱۰۷۰

عربی

نگاشته فخرالدین محمد بن عمر رازی (م ۶۰۶ هـ. ق) در تفسیر چهار سوره: اعلی، تین، عصر و توحید

و به زبان عربی

فخرالدین رازی خود می‌گوید:

«در این تفسیر، مطالب و اسراری را که دیگران، درنیافته‌اند، خواهم آورد.»

تفسیر یادشده، با خط نسخ ۱۹ سطری توسط کاتب ناشناس، در ۲۲ صفحه، به ضمیمه ۱۳ رساله دیگر،

تحت عنوان: «مجموعه ۴۱۰۶۴» در یک جلد با ۱۱۲ برگ تحریر یافته است.

سبک نگارش: این تفسیر باتوجه به بابهای کتابهای کلامی تنظیم گردیده است؛ یعنی بابی در توحید، بابی

در نبوت، بابی در معاد و بابی در چگونگی تکامل نفسانی انسان. نویسنده مطالب یادشده را، از سور چهارگانه

یادشده استخراج کرده است. بنابراین کار در حقیقت دنباله کارهای ائمه کلام و فلاسفه دوره پیشین است.

موضوع بحث وی در تفسیر این سوره‌ها، مسائل اعتقادی است که با استفاده از مطالب کلامی و برهانهای فلسفی، از آیات به دست آورده و برخلاف سبک تفسیری وی در تفسیر مفاتیح الغیب از طرح مباحث ادبی، و دیدگاههای مفسران و بررسی مسائل فقهی خودداری کرده است.

۱۱. موارد الاختصاص فی تفسیر سوره الاخلاص

ضمیمه ۱۲۱۱

عربی

نگاشته ابن میلت شاذلی مصری، نویسنده انوار الالایحه، در تفسیر سوره مبارکه «توحید» به زبان عربی. نویسنده پیشتر به مناسبت یادکرد «انوار الالایحه» شناسانده شد. این رساله، در پنج صفحه با خط نستعلیق ناخوانا بدون اعراب و اعجام، توسط کاتب ناشناس در قرن دهم هجری، تحریر شده است.

سبک نگارش: در تفسیر یادشده، مطالب به گونه فشرده و خلاصه نگارش یافته است. وی در آغاز، مقدمه‌ای را عنوان کرده و در آن به اثبات رسالت پیامبر، اثبات بندگی پیامبر، امکان یا عدم امکان نبوت در آل پیامبر، اثبات نزول کلام الله، اثبات وحی الهی و مزد رسالت پیامبر، پرداخته است. آن گاه وارد تفسیر سوره مبارکه اخلاص شده و تفسیر هر آیه را به گونه کوتاه، در طی چند مقصد به پایان برده است. در تفسیر آیه نخست، چهار مقصد یادشده است:

اثبات الوهیت خدا، صفات ثبوتیه و سلبيه الهی، نفی شرک و مفهوم توحید
در تفسیر آیه دوّم عناوین زیر یادشده است:

اثبات صمدیت الهی، اختصاص صمدیت به خدا، مقصود از این اسم در برابر خدا و درباره خلق.
در آیات بعدی عناوین زیر به چشم می‌خورد: نفی ولد از خدا، نفی مصاحب از خدا و منزّه بودن او از همانندی به آفریده‌ها.

۱۲. تفسیر سوره اخلاص

۸۹۹۱

عربی

اثری است پرارزش در تفسیر سوره مبارکه «اخلاص» از ملامحمد ملاشمسا گیلانی (م: ۱۰۴۸)، به زبان عربی.

این تفسیر، در ۳۴ برگ با خط نسخ خوب ۱۴ سطری، تحریر شده است. تاریخ نگارش، اسم کاتب و تاریخ کتابت آن معلوم نیست و صفحه آغاز کتاب به دلیل ترمیم، خوانا نیست.

آغاز موجود: «المجاور بمکه خیر البلاد احوج خلق الله الغنی محمد الشَّهیر بالشَّمسا الجیلانی»
پایان: «المركب مستلزمه بداهه جميع الاجزاء لان واحداً من اجزائه لو كان نظرياً محتاجاً الى الكسب، كان الكل ايضاً نظرياً محتاجاً»

شخصیت مفسر

نویسنده در فلسفه دست داشته است و تفسیر وی، با مطالب فلسفی بسیار آمیخته است. از نویسنده چند اثر فلسفی دیگر نیز به جای مانده است.
مفسر، پیرو مذهب شیعه بوده و انصاف و امانت را در نقل و نقد نظریه مخالفان خویش هیچ گاه از دست نداده است.

سبک نگارش: وی پیش از پرداختن به اصل تفسیر، مقدماتی را یادآور شده و در آن مقدمات، مطالب اصولی فلسفی را که نقش عمده در کار تفسیری وی داشته، بررسی می‌کند. و آرای فرقه‌های کلامی را به شرح، یاد و به بوتۀ نقد می‌نهد. وی گاهی مفهوم آیه را در آغاز عنوان می‌کند و آن گاه از مباحث یادشده دیگر به منظور تأیید آن مفهوم، استمداد می‌جوید و گاهی مطالب یادشده را پس از ذکر آیه مقدم می‌دارد و به کمک آنها مقصود و مفهوم آیه را درمی‌یابد.

۱۳. تفسیر سوره اخلاص

۷۵۱۱

عربی

اثری است از ملاعلی نوری در تفسیر سوره اخلاص که زمان نگارش آن روشن نیست.
این تفسیر در ۱۸۴ برگ با خط شکسته ۹ سطری توسط کاتب ناشناس، تحریر شده و تاریخ آن نیز روشن نیست. حاشیه‌های این نسخه نیز تذهیب دارند.

مفسر، در ابعاد گوناگون دانشهای اسلامی، چون: حکمت، کلام، عرفان، علم حدیث، مباحث تفسیری و ... تبحر داشته و از قلمی رسا و بیانی شیوا، برخوردار بوده است.
وی پیرو مذهب شیعه اثناعشری بوده و بیش‌ترین روایتها را از امامان معصوم (ص) نقل کرده است، چنانکه در بیان عظمت «بسلمه» می‌نویسد:

«قال قبله العارفين علي امير المؤمنين (ع) كما روى في المشهور محصله ان سرالكتب في القرآن و سرالقرآن في الفاتحه و سرالفاتحه في البسملة، و سرالبسملة في الباء و سرالباء في النقطة و انا ملك النقطة.»

سبک نگارش: مفسر، پیش از پرداختن به مطالب تفسیری، مقدمه‌ای در جامع بودن بسمله، فضیلت بسمله و جزء قرآن بودن آن می‌آورد و آن گاه به تفسیر سوره می‌پردازد. وی در این تفسیر، به مطالب لغوی و ادبی

توجهی ندارد، بلکه اصل مهم توحید را موضوع بحث خود قرار داده و برای اثبات این موضوع و توضیح استدلالی کلمه‌ها و جمله‌های سوره مبارکه اخلاص، از برهانهای فلسفی و مطالب کلامی بهره فراوان برده است و نیز از تأویلات عرفانی عرفا، در تفسیر سوره استفاده کرده است. روایات وارده را نیز یاد می‌کند و از نظر سند، مورد بررسی قرار می‌دهد.

ب: تفسیر آیه‌ها

۱. رساله در شرح بسمله

۱۱۰۳

عربی

رساله‌ای است در تفسیر و شرح بسمله از عمادالدین محمد بن یحیی بن علی فارسی، به زبان عربی. نسخه یادشده، با خط نسخ ۱۹ سطری در ۱۴ صفحه، توسط کاتب ناشناس، به ضمیمه دو رساله دیگر از مؤلف یادشده، تحت عنوان «مجموعه ش ۱۱۰۱»، در سال ۹۶۰ هـ. ق تحریر یافته است. این مجموعه در سال ۱۰۶۷، توسط ابن خاتون، وقف کتابخانه آستان قدس رضوی گردیده است.

سبک نگارش: این رساله، مترتب بر یک افق و چهار مطلع، به شرح زیر است:

الافق: فی بیان البسمله فی انه آیه أم لا؟

المطلع الاول فی بیان الباء و متعلقه

المطلع الثانی فی بیان الاسم

المطلع الثالث فی بیان لفظ الله

المطلع الرابع فی بیان لفظ رحمن و رحیم

وی، در هر یک از افق و مطلعهای چهارگانه، بحثهای تفسیری و فقهی را عنوان کرده است. در بحث تفسیری آرای شماری از مفسران پیشین: صحابه و تابعین و در بحث فقهی، آرای بسیاری از فقهای اهل سنت را می‌آورد.

در مطلعهای چهارگانه به مباحث لغوی و ادبی و تفسیری پرداخته و گاهی دیدگاههای بعضی از علمای ادب را نقل و بررسی کرده و از تفاسیر ادبی چون: «کشاف» نیز نقل قول کرده است. وی اقسام قراءتهای واردشده از بعضی از قراء را نیز یادآور می‌شود.

۲. تفسیر آیه ابتلا

۶۹۹۹

عربی

اثری است از محمد بن حسین بن عبدالرحیم رضوی همدانی، در تفسیر آیه شریفه: «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ ...» (بقره / ۱۵۵ - ۱۵۷) به زبان عربی و تاریخ نگارش آن معلوم نیست.

رساله یادشده، با خط نسخ، در ۴۸ برگ، توسط کاتب ناشناس، تحریر یافته است و تاریخ تحریر نیز معلوم نیست.

آغاز: «بِسْمِ اللَّهِ ... الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ حَمْدَهُ فَاتِحًا لِلصُّورِ ...»

پایان: «و صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الْأَطْيَابِ»

سبک نگارش: مفسر، تمام مطالب کتاب خود را بر دو مقدمه استوار کرده است: مقدمه اول، با چند فصل و یک خاتمه سامان می‌یابد.

در فصل اول، از ظاهر و باطن قرآن با نگاه عرفانی، بحث کرده و در فصول دیگر از نامتناهی بودن پروردگار، وحدت هستی، وحدت و کثرت، فرق بین احدیت و توحید، جذب توحید در احدیت، بیان مفهوم جذب ... سخن گفته است.

مقدمه دوم با فصول زیر سامان می‌یابد:

فصل اول: قرآن را باید از اهلش فراگرفت که همانا ائمه معصومین (ع) و عترت پاک پیامبر (ص) باشند.

فصل دوم: قرآن کلام خداست، پس متکلم (خدا) در آن درخور دیدن است.

فصل سوم: مفهوم متکلم بودن خدا از دیدگاه ائمه علم کلام، چون: اشاعره و معتزله.

فصل چهارم: قدم و یا حدوث کلام خدا.

مفسر پس از ذکر دو مقدمه و فصلهای یادشده به شرح و تفسیر، به شیوه اهل کلام می‌پردازد.

۳. تفسیر آیه الکرسی

۱۷۱۷۹

فارسی

اثری است از فخرالدین محمد بن حسین سماکی در تفسیر آیه شریفه آیه الکرسی، به زبان فارسی. تاریخ نگارش این تفسیر در زمان ابوالمظفر شاه طهماسب بهادرخان صورت گرفته و در آغاز کتاب به ذکر القاب و اوصاف او پرداخته شد. رساله یادشده در ۳۰ برگ توسط عطاءالله ناصرالدین، با خط نستعلیق در سال ۱۱۱۰ تحریر شده است!

سبک نگارش: وی نخست مقدمه‌ای ذکر می‌کند که در آن از فضیلت آیه الکرسی و فضل تلاوت آن سخن به میان می‌آورد. آن گاه به تفسیر آیه می‌پردازد و در این راستا قسمتی از آیه را یاد می‌کند، سپس به شرح و توضیح آن می‌پردازد.

وی از اشاعره، معتزله و پیشگامان این دو فرقه کلامی نقل قول می‌کند و در تأیید مذهب عدلیه، از شیخ طوسی نیز مطالبی می‌آورد، چنانکه در تفسیر جمله: «ما فی السموات و الأرض» آن گاه که عنان سخن را به میدان علم کلام جولان می‌دهد، می‌نویسد:

«... متکلم بودن خدای تعالی به مذهب شیعه اثناعشریه و جماعت معتزله به این طریق است که ایجاد صوت و حرف می‌کند در جسمی از اجسام. و جماعتی از اشاعره برآنند که متکلم بودن خدای تعالی به این وجه که صفت زاید واجب تعالی قائم است به ذات او و این کلام نفسی است و غیرعلم و قدرت است و منشأ این اختلاف آن است که دو دلیل متعارض، محقق است و هر یک از این دو طایفه یکی از دو دلیل را ترجیح کرده‌اند. ...»

مفسّر، شیعه مذهب و از نگاه کلام طرفدار عدلیه بوده و در عین حال، انصاف را رعایت کرده و با دلیلهای مستند، به نقد دیدگاههای مخالف، می‌پردازد.

۴. تفسیر آیه الکرسی

۱۲۶۳

عربی

این تفسیر اثر سلیمان الجرجی، از علمای شیعه است.

در فهرست کتب خطی آستان قدس رضوی درباره نویسنده آمده است:

«سلیمان الجرجی از علمای شیعه بوده و متأخر از مجلسی و فیض، چه از آنها نقل می‌کند و بیش از این اطلاعی درباره‌اش نداریم.»

نسخه مورد بحث، با خط نسخ خوب ۱۰ سطری، توسط کتاب نامعلوم، در اواخر قرن یازده در ۴۰ برگ تحریر شده و در سال ۱۱۴۵ توسط نادرشاه افشار، وقف کتابخانه آستان قدس گردیده است.

سبک نگارش: مفسّر، تفسیر آیه شریفه را بی‌هیچ مقدمه‌ای می‌آغازد.

مباحث ادبی (صرف و نحو) بخش عمده کار تفسیری وی را تشکیل داده است، بدین گونه: تفسیر هر قسمت از آیه مبارکه را با مباحث نحوی آغاز می‌کند و دیدگاههای علمای علم ادب را می‌آورد و به تحلیل و نقد آنها می‌پردازد.

دیدگاه مفسران مشهور و بلندآوازه شیعه و سنی را، چون: فخرالدین رازی، قاضی بیضاوی، شیخ طوسی و ... نقل و بررسی می‌کند.

مطالب کلامی را که در مورد بحث از ائمه علم کلام دریافت کرده، نقل و مورد بررسی قرار داده و آرای معتزله و اشاعره را نیز یاد کرده است.

غرض از نگارش این تفسیر، افزون بر تفسیر یک آیه از قرآن، یاد و بررسی صفات سلبی و ثبوتی الهی و پرداختن به آن از دیدگاه متکلمان و فرقه‌های کلامی است و از این دیدگاه نیز می‌تواند دارای اهمیت باشد.

۵. رساله فردوسیة (تفسیر آیه ۵۹ سوره انعام)

۱۴۷۲

فارسی

نگاشته ملامحمد فاضل طارمی، همروزگار ابونصر مظفرشاه بن محمودشاه بن محمد شاه، در تفسیر آیه: «وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ...» (انعام / ۵۹).
نسخه یادشده، با خط نسخ ۱۲ سطری در ۶۵ برگ توسط کاتب نامعلوم، تحریر شده است و تاریخ کتابت آن نیز، روشن نیست.

سبک نگارش

۱. وی تفسیر را به زبان فارسی روان، علمی و متین نوشته است.
۲. نخست آیه شریفه را عنوان کرده و گفته‌های تفسیری مفسران پیشین را در رابطه با معنی آیه یاد کرده و براساس آن دیدگاهها نتیجه‌گیری کرده است.
۳. آن گاه به تفسیر آیه پرداخته و از جهات گوناگون: روایی، تفسیر و کلامی مطالب موردنظر خویش را رقم زده است.
۴. وی مباحث کلامی همچون اثر ایمان فاسق و توبه فاسق را همراه با سخنان متکلمان اشعری و معتزلی به طور مبسوط بررسی و نقد می‌کند.
۵. وی در تفسیر آیات، بر این باور است: یا با آیات قرآن تفسیر شوند و یا با روایات نبوی و اگر تفسیری با این دو ناسازگار باشد، از دیدگاه وی بی‌ارزش خواهد بود.

۶. تفسیر آیه «اسراف»

۱۴۷۱

عربی

رساله‌ای است از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی، در تفسیر آیه مبارکه: «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (اعراف / ۳۱).
این رساله، به زبان عربی نوشته شده، ولی در جای جای آن، به مناسبت، اشعار و ضرب‌المثل‌های فارسی را نیز آورده است.
رساله یادشده، با دو رساله دیگر ضمیمه است و در سال ۹۷۷ هـ. ق توسط نورالهدی بن ابراهیم، با خط نستعلیق ناخوانا تحریر یافته و تفسیر یادشده که بخش نخست مجموعه را تشکیل می‌دهد، ۲۲ صفحه را دربر گرفته است.
مفسر، تفسیر یادشده را برمبنای آرای طبیبی بوعلی سینا در ضمن چند موقف، به تحریر درآورده است.
موقف اول، در ذکر سبب نزول آیه شریفه.

موقف دوّم، شرح و تفسیر آیه از دیدگاه مفسران، ذکر اقوال تفسیری، روایات تفسیری، مطالب ادبی، نقد مطالب یادشده و نتیجه‌گیری.

موقف سوّم، تفسیر عرفانی آیه و بیان آرای عرفا و ذکر نظر عرفانی خویش.
موقف چهارم، بررسی اسراف از دیدگاه طبّی بوعلی سینا و شرح مفاصد پرخوری و بیان فواید میانه‌روی در خوردن و آشامیدن.